

ПОРУБІЖЖЯ, ПОГРАНИЧЧЯ, КОНТАКТНА ЗОНА: ДО ПИТАННЯ ВИВЧЕННЯ ТЕМИ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

Статтю присвячено проблемі вивчення порубіжжя в роботах українських етнологів та використання і визначення власне термінів «порубіжжя», «пограниччя», «контактна зона». Оскільки порубіжжя стає не лише предметом окремих розвідок вчених, а й темою міжнародних конференцій. Основна увага в статті приділена саме одному з таких збірників матеріалів – «Одеські етнографічні читання: Етнокультура порубіжжя: локально-територіальні особливості».

Ключові слова: порубіжжя; контактна зона; пограниччя; Одеські етнографічні читання.

У сучасній українській етнології чимало дослідників звертається до теми так званих етноконтактних та порубіжних зон в Україні, однак уявлення про цей феномен різні. Використовуючи терміни «порубіжжя» та «контактна зона», автори не завжди вдаються до пояснень, часто не зрозуміло, чи є для них ці поняття синонімічними, чи мають під собою різне змістове навантаження.

Феномен порубіжжя проявляється у різних сферах культури. Дослідники виділяють мовне, етнічне, конфесійне порубіжжя тощо – і вони далеко не завжди (або майже ніколи) не співпадають, на відміну від поняття «кордону» який більш реальний – адміністративний, географічний (гори, ріки тощо).

Такі проблеми стоять не тільки перед українськими дослідниками. Як повідомляє дослідниця українсько-угорського порубіжжя Леся Мушкетик, відомий угорський етнолог Бела Гунда, який досліджував зокрема і угорсько-слов'янські етнічні зв'язки, ще 1958 року використав термін «етнологічна контактна зона». Пояснення терміна «контактна зона» дає інший угорський дослідник Аттила Паладі-Ковач: «Контактна зона – це смуга, яка дотична до двох межуючих між собою територій, де мовні, етнічні та культурні взаємовпливи є особливо сильними. Число пограничних явищ збільшується, ізоглоси накладаються одна на одну, часто перекриваючи. Для контактної зони характерною

є форма смуги, хоча її ширина може бути різною в різних відтинках». Для таких зон, на думку вченого, характерні перехідність, змішаність, втручання, бі- та мультилінгвізм [1, с. 21–35].

Українські етнологи характеризують порубіжжя як прикордонні території (області, які межують з Росією, Білоруссю, Молдовою, Румунією, Польщею, Угорщиною), і в переважній більшості випадків досліджують порубіжну зону виключно з території України. Другий напрям дослідження менш розвинений – йдеться про контактні зони всередині України. У цій статті проаналізовано окрему збірку наукових праць «Одеські етнографічні читання: Етнокультура порубіжжя: локально-територіальні особливості» [2], у якій відображені різноманітні питання тематики порубіжжя: історія досліджень, проблема ідентичності, мовна ситуація тощо.

Зокрема Людмила Іваннікова зауважує, що перша спроба етнографічного вивчення російсько-українського пограниччя здійснена Григорієм Залюбовським ще у 60-х роках XIX століття [3, с. 139–151]. Його архів зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Вже на початку 1860-х років Г. Залюбовського зацікавила проблема асиміляції українського і російського етносів, прояви цієї асиміляції в духовній і матеріальній культурі, яку він вважав негативною як для росіян,

так і для українців. Г. Залюбовський вважав, що на першому етапі дослідження проблеми асиміляції необхідно підключити місцевих збирачів-аматорів, яким добре відомі локальні традиції свого регіону [3, с. 141]. Порівняльні дослідження українського і російського народів в межах пограниччя, їх взаємовпливи, схожі та відмінні риси Г. Залюбовський називав ключовою проблемою етнографії.

Лариса Вахніна, вивчаючи пограниччя в контексті сучасних глобалізаційних процесів, дослідила питання ідентичності на українсько-білоруському пограниччі через 25 років після аварії на ЧАЕС [4, с. 34–43]. Зокрема вона звертає увагу на те, що гуманітарні катастрофи та екологічні чинники загалом суттєво впливають на побутування традицій у порубіжних регіонах. Л. Вахніна вживає термін «втрачена культура» в контексті окремих населених пунктів або місцевостей, коли йдеться про вимушене переселення у зв'язку з природними лихами, будівництвом промислових об'єктів тощо. У цьому випадку під порубіжжям дослідниця розуміє території на українсько-білоруському кордоні.

Російський етнолог Регіна Григор'єва, вивчаючи мовну ситуацію на російсько-білорусько-українському пограниччі, проводила дослідження на території кожної з трьох країн [5, с. 89–99]. Такий безумовно обґрунтований підхід не так часто реалізується в Україні за браком або повної відсутності необхідного фінансування.

Відомості про етнокультурні особливості українців Воронежської області Росії знаходимо у дослідженнях російського етнолога Тетяни Листової [6, с. 247–258]. Вона виділила два типи збереження і трансформації етнічних взаємовпливів українців і росіян. Перший – це Брянське пограниччя, яке представляє собою певну перехідну зону, якій характерна нечіткість і мобільність етнічної приналежності. Другий варіант російсько-українського пограниччя спостерігається в зоні контактного проживання росіян та українців на південному заході Воронежської області. Там історично внаслідок урядової політики переселення та вільних міграцій виникли компактні численні і густонаселені поселення росіян в Україні і українців в Росії (переважно Воронежська, Білгородська, Кур-

ська області). Своєрідністю пограниччя цього регіону можна вважати етнічну самоідентифікацію його мешканців, яка збереглась і практично не залежала від переміщень по той чи інший бік кордону [6, с. 247–248].

Оксана Годованська звернула увагу на цікавий аспект вивчення українського порубіжжя – а саме вплив кордону з Європейським союзом на традиційний сільський простір Карпатського регіону [7, с. 62–70]. Зміни простежуються в пріоритетах управління селом, у розвитку підприємств на сільських територіях, трансформації аграрних господарств та аграрної структури підгірських сіл через процеси деаграризації [7, с. 62]. Дослідниця виділила такі фактори впливу, як географічна близькість кордону, внутрішня і зовнішня трудова міграція, туризм. Знаходження на перетині східних і західних «мегапливів» характерне для України загалом і теж, як пише О. Годованська, зумовлює особливості культурної трансформації в країні. Мешканці прикордонних територій, які виїздили до ЄС на роботу, купують дітям нерухомість у місті, сплачують навчання у вищих навчальних закладах (часто європейських), що впливає на соціальний склад сільського населення та посилює урбанізаційні процеси. Запозичення європейського досвіду відбувається як в бізнес-сфері, так і в особливостях житлобудування, оформлення інтер'єру тощо [7, с. 70].

На теренах українсько-молдавського пограниччя дослідники відмічають виняткову консервацію фольклорної традиції українців. Яскраві риси збереженості фольклорної культури проявляються на рівнях обрядового контексту, виконавської практики, функціонального навантаження тощо. Ці питання досліджує, зокрема, Надія Пастух [8, с. 317–329]. Дослідниця виділила кілька чинників, які сприяли збереженню фольклорної традиції українців на території пограниччя. Серед таких чинників називають слабозвинені комунікації в периферійних зонах, обмежені можливості пересування. Саме на таких територіях зазвичай зберігаються архаїчні культурні традиції. Іншим чинником є відчуття загрози втрати самотності умовах постійних контактів з чужим етнічним середовищем. Така ситуація сприяла культурно-побутовій самоізоляції, що зберегло їх фоль-

клор та обрядовість. Третім чинником, на думку дослідниці, є повільна інтерференція між слов'янськими і неслов'янськими народами. Мовний бар'єр часто є суттєвою перепорою на шляху до асиміляції. Також Н. Пастух звертає увагу на те, що досвід і практика збереження обрядовості й фольклорної традиції одного народу в зоні пограниччя стимулює аналогічні процеси у сусідів. Якщо один з пограничних етносів не переймається питаннями своєї ідентичності, то традиційна культура сусіднього прискорить свій занепад [8, с. 319].

Як зберігають свою ідентичність українці «по той бік» порубіжжя, дізнаємося з розвідок молдавських дослідників. Катерина Кожухар, старший науковий співробітник Центру етнології, сектора етнології українців Інституту культурної спадщини Академії наук Республіки Молдова, присвятила свою статтю діалектиці назв їжі і особливостям харчування українців, які проживають в селі Булаєшти Орґеївського району Республіки Молдова [9, с. 193–209]. Запозичення українцями з молдавської мови об'єктивно зумовлені історичними та соціальними чинниками сумісного тривалого проживання з молдованами. Запозичені назви повністю підпорядкувалися діалектній системі на всіх рівнях і сприймаються носіями як місцеві [9, с. 208].

Якщо вищеназвані українські дослідники вивчають порубіжжя як прикордонну з іншими державами територію, то наступний напрям передбачає дослідження пограниччя всередині України. Зокрема, в розвідці Олександра Головка мова йде про Подільсько-Бессарабське пограниччя – а саме територію Середнього Придністров'я, де співіснують українці Поділля та українці і молдовани Бессарабії [10, с. 71–81]. Олександр Головка на прикладі поховальної обрядовості стверджує, що контактуючі культури консервують чимало архаїчних елементів, але при цьому кожна етнічна спільнота не є замкнутою системою і відкрита до культурних взаємовпливів. Чинниками міжкультурної взаємодії на пограниччі є: конфесійний, тривалі міграційні процеси, стійкі родинні зв'язки населення по обидва боки Дністра, що сприяло запозиченню нових обрядових [10, с. 78].

Надзвичайно цікавим є дослідження обряду «Маланка» українсько-молдовського пог-

раниччя в межах буковинсько-бессарабського ареалу. Дослідниця Ольга Харчишин виділила буковинсько-бессарабську Маланку як окремий тип у Правобережному (подністровському) однойменному комплексі. Для даного регіону характерна добра збереженість текстів, їх репертуарна повнота, наявність архаїчних мотивів [11, с. 388–397].

Українсько-молдовське пограниччя на Східному Поділлі зацікавило не лише дослідників духовної культури, але і матеріальної. Так, з'являються розвідки, присвячені традиційним землеробським знаряддям праці на цій території [12, с. 359–365].

Подібна взаємодія українців і молдован спостерігається і на Одещині в порубіжжі Лісостепу і Степу Буго-Дністровського межиріччя. Цю територію останні роки вивчають одеські етнологи, зокрема Наталя Петрова та Вячеслав Кушнір. Н. Петрова досліджує регіональні особливості в етноконтактних зонах на прикладі весільної обрядовості, яка є варіативною, і тому відображає локальні та територіальні особливості етнокультури регіонів [13, с. 330–339].

Створенню контактних зон всередині України сприяло і таке явище в українській історії, як депортації. Після II Світової війни українців переселяли з земель, які відійшли до Польщі. До зони розселення входила і Одещина. Питанню розвитку традиційної культури бойків після переселення до села Маринове присвячена стаття Вячеслава Кушніра [14, с. 240–246]. Переселенці намагалися зберегти традиційну для себе систему життєдіяльності, і робили це принаймні перше десятиліття, але згодом інтеграційні процеси нівелювали етнічну розмаїтість села, і за чверть століття лише окремі елементи обрядовості і лексеми вказують на колишню бойківську ідентичність переселенців [14, с. 245].

Олександр Васянович, досліджуючи взаємодію українців з євреями, пише не про порубіжні території, а про райони етнокультурних контактів. Він звернув увагу на прагнення носіїв однієї культури перекласти на власну мову чужий етнокультурний код, щоб він став для них зрозумілішим та доступнішим, адже сформований образ чужої культури спирався, перш за все, на власні уявлення,

власну систему цінностей. І навіть після того, як значні контакти з представниками іншого етносу припиняються, іноетнічний елемент в обрядовості або уявленнях залишається [15, с. 25–33].

Отже, за останнє десятиліття інтерес українських етнологів до проблематики порубіжжя суттєво зростає. Найбільше уваги приділяється порубіжним зонам поблизу державних кордонів саме на українській території та всередині країни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Мушкетик Л. Українсько-угорське порубіжжя: мова та етнокультура, питання ідентифікації, міжетнічні зв'язки / Леся Мушкетик // Народна творчість та етнографія. – 2010. – №3. – С. 21–35.
2. Одеські етнографічні читання. Етнокультура порубіжжя: локально-територіальні особливості : зб. наук. праць. / Колектив авторів. – Одеса : Од. нац. унів. ім. І. І. Мечникова, 2014. – 419 с.
3. Іваннікова Л. Етнографічні спостереження 60-х років XIX століття : з архіву Григорія Залобовського / Людмила Іваннікова // Одеські етнографічні читання: Етнокультура порубіжжя: локально-територіальні особливості : зб. наук. праць. – Одеса, 2014. – С. 139–151.
4. Вахніна Л. Пограниччя в контексті сучасних глобалізаційних процесів : питання ідентичності / Лариса Вахніна // Одеські етнографічні читання: Етнокультура порубіжжя: локально-територіальні особливості : зб. наук. праць. – Одеса, 2014. – С. 34–43.
5. Григор'єва Р. Языковая ситуация на российско-украинско-белорусском пограничье / Регина Григор'єва // Одеські етнографічні читання: Етнокультура порубіжжя: локально-територіальні особливості : зб. наук. праць. – Одеса, 2014. – С. 89–99.
6. Листова Т. Воронежские украинцы. Этнокультурные особенности и факторы самосознания / Татьяна Листова // Одеські етнографічні читання: Етнокультура порубіжжя: локально-територіальні особливості : зб. наук. праць. – Одеса, 2014. – С. 247–258.
7. Годованська О. Трансформація українського сільського простору під впливом «присутності» кордону з ЄС / Оксана Годованська // Одеські етнографічні читання: Етнокультура порубіжжя: локально-територіальні особливості : зб. наук. праць. – Одеса, 2014. – С. 62–70.
8. Пастух Н. Консервація фольклорної традиції українців на пограниччі (на матеріалі українсько-молдовського порубіжжя) / Надія Пастух // Одеські етнографічні читання: Етнокультура порубіжжя: локально-територіальні особливості : зб. наук. праць. – Одеса, 2014. – С. 317–329.
9. Кожухар К. Назви їжі і харчування в говірці села Булаешти Орґеївського району Республіки Молдова / Катерина Кожухар // Одеські етнографічні читання: Етнокультура порубіжжя: локально-територіальні особливості : зб. наук. праць. – Одеса, 2014. – С. 193–209.
10. Головка О. Поховальна обрядовість українців Подільсько-Бессарабського пограниччя : міжетнічні взаємовпливи та локальна специфіка / Олександр Головка // Одеські етнографічні читання: Етнокультура порубіжжя: локально-територіальні особливості : зб. наук. праць. – Одеса, 2014. – С. 71–81.
11. Харчишин О. Обряд «Маланка» та маланкові пісні на українсько-молдовському пограниччі / Ольга Харчишин // Одеські етнографічні читання: Етнокультура порубіжжя: локально-територіальні особливості : зб. наук. праць. – Одеса, 2014. – С. 388–397.
12. Сауляк Б. Традиційні землеробські знаряддя праці на території Східного Поділля наприкінці XIX–XX ст. // Богдан Сауляк // Одеські етнографічні читання: Етнокультура порубіжжя: локально-територіальні особливості : зб. наук. праць. – Одеса, 2014. – С. 359–365.
13. Петрова Н. Обрядовий персонаж «нанашка» в українському весіллі Одещини / Наталія Петрова // Одеські етнографічні читання: Етнокультура порубіжжя: локально-територіальні особливості : зб. наук. праць. – Одеса, 2014. – С. 330–339.
14. Кушнір В. Бойки села Маринове : розвиток традиційної культури після переселення / Вячеслав Кушнір // Одеські етнографічні читання: Етнокультура порубіжжя: локально-територіальні особливості : зб. наук. праць. – Одеса, 2014. – С. 240–246.
15. Васянович О. Уявлення українців про «єврейські кучки» (за польовими матеріалами в районах етнокультурних контактів) / Олександр Васянович // Одеські етнографічні читання: Етнокультура порубіжжя: локально-територіальні особливості : зб. наук. праць. – Одеса, 2014. – С. 25–33.

Петрова А. А., ОНУ ім. І. І. Мечникова, Одеса, Україна

ПОРУБЕЖЬЕ, ПОГРАНИЧЬЕ, КОНТАКТНАЯ ЗОНА: К ВОПРОСУ ИЗУЧЕНОСТИ ТЕМЫ В УКРАИНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Статья посвящена проблеме изучения порубежья в работах украинских этнологов. Поскольку порубежье становится предметом отдельных разведок ученых, но и темой научных конференций, основное внимание в

статье сосредоточено как раз на одном из таких сборников материалов – «Одесские этнографические чтения. Этнокультура порубежья: локально-территориальные особенности».

Ключевые слова: порубежье; контактная зона; пограничье; Одесские этнографические чтения.

Petrova A. O., Odessa I. I. Mechnikov National University, Odessa, Ukraine

BORDERLANDS AND CONTACT ZONE: ON THE ISSUE OF STUDY THE THEME IN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY

The article is devoted to the issue of coverage in the Ukrainian anthropologists' works such popular direction in recent decades, as borderlands research. As borderlands is not only the subject of separate investigations of scientists, but the topic of international conferences, the focus of the article is paid to one of these collections of materials – «Odessa ethnographic reading: Ethnic Culture borderlands: local-territorial characteristics». In modern Ukrainian ethnology many researchers drawn to the subject of the so-called ethno and borderland areas in Ukraine, but the idea of this phenomenon are different. Using the terms «borderlands» and «contact zone», the authors do not always resort to explanations often not clear to them whether these concepts are synonymous, whether under a different semantic load. Over the last decade interest to anthropologists Ukrainian borderlands problems increases significantly. Most attention is paid to the borderlands zones near national borders is on Ukrainian territory and within the country.

Key words: borderlands; the contact zone; border; Odessa ethnographic reading.

Рецензенти: д-р. іст. наук, професор **Кушнір В. Г.**
д-р. іст. наук, професор **Котляр Ю. В.**

© Петрова А. О., 2016

Дата надходження статті до редколегії 18.02.2016